

לבנות ולהבנות על חורבות ושיכחה – סיפורי הקיבוץ ומלחמת 1948 / עידן שגב סימסולו¹

מאז ילדותי בקיבוץ העוגן מלווה אותי ספר שנקרא "מאגדות המקום". הספר מאגד בתוכו סיפורי זיכרונות מהימים בהם קם קיבוץ העוגן וגם משנים מאוחרות יותר. עוד כשהייתי ילד הסיפורים בספר, אשר סופרו לנו לפני השנה בבית הילדים, נחרטו עמוק בזכרוני. קריאה מחודשת בסיפורים השונים מייד עוררה בי את השאלה – מה יש בסיפורים הללו שכל כך אהבתי כשהייתי ילד? במהלך מחקרי מצאתי מענה; הקריאה בהם העניקה לי תחושה של שייכות למקום ולקהילה. "סיפורי העוגן" – שם כולל שבחרתי עבור עשרות סיפורי קיבוצים שבחנתי – הינם מה שפייר נורה מכנה 'מחוז זיכרון'. מעין אתר שבו מתקמט הזיכרון האינטימי ומתבטל לטובת ההיסטוריה של הקולקטיב. רגע הפקעת זכרונו של האחד לטובת ההיסטוריה של הכלל, הוא הרגע בו נעלם "האני" ומופיע "האנחנו", הרגע שבו מתגבשת זהותה של הקהילה.

בסיפורים אלו משתקף הייחוד האידיאולוגי של הפרוייקט הקיבוצי, אשר מתבטא ביומרה לשלב בין החזון הלאומי הציוני לבין תפיסת עולם אוניברסלית ברוח האינטרנאציונל-הסוציאליסטי. אסופות הסיפורים של כל קיבוץ וקיבוץ מנסות להציג מסגרת שלמה שבה החיבור בין "ציונות, סוציאליזם ואחוות עמים" אמור לקבל תוכן של ממש, תחת זהות קיבוצית אחת. אותה מסגרת זהותית ממלאת עצמה בתוכן על ידי מפגש עם מקרי הגבול שלה, עם מי שאינם יכולים לקחת חלק באותה מסגרת זהותית, עם "האחרים". ברבים מ"סיפורי העוגן" האחר שאל מולו מתכוננת הזהות הקיבוצית הוא דמותו של הערבי.

אף על פי שסיפורי הקיבוצים אותם קראתי נכתבו משנות ה-50 ואילך, מהלך האירועים הדרמטי, שהתרחש לפני כן ושהוביל "להעלמות" הכפרים הסמוכים לקיבוץ, נותר בהם מעורפל. במובן זה "סיפורי העוגן" אינם נבדלים מטקסטים ציוניים אחרים. כיצד מתאפשרת מחיקתו של האירוע האלים מהזיכרון הישראלי? הרי מדובר באירוע עצום ממדים אשר הביא "להיעלמותה" של יותר ממחצית האוכלוסייה שגרה בשטחי המדינה לפני המלחמה, ולמחיקתם המוחלטת של רוב כפרי הארץ. ההיסטוריון הצרפתי ארנסט רנאן בחיבורו "מהי אומה?"² נותן, לדעתי, מענה טוב לשאלה זו. "שכחה, או שמא אומר טעות היסטורית, היא גורם מכריע בבריאתה של אומה... חקירה היסטורית מאירה על מעשי אלימות אשר אירעו במקורו של כל מערך פוליטי. ... המהות של האומה טמונה בכך שלכל הפרטים בה יש הרבה דברים במשותף וגם שהם מחויבים לשכוח הרבה דברים"². רנאן, למעשה, טוען כאן שבריאתה של כל אומה תלויה בשכחה קולקטיבית של האירוע האלים שאפשר את קיומה. טענתי היא שניתן לראות בקרבות אשר הובילו לבריחתם-גירושם של ערביי הארץ ובהרס כפריהם את אותו מאורע אלים עליו מדבר רנאן. הגירוש וההרס הביאו להקמת האומה היהודית ואתם כל ישראלי מחוייב לשכוח. השכחה של האסון הפלסטיני היא אחת מהתכונות המשותפות שמכוננות את הזהות הלאומית הישראלית. גם בטקסטים הקיבוציים באה שיכחה זו לידי ביטוי. כיצד ניתן לזכור את המלחמה ולשכוח אותה? איך אפשר להזכיר את המלחמה בלי לזכור את המעשה האלים? איך אפשר לספר את סיפור מלחמת השחרור הישראלית בלי להזכיר את הנכבה הפלסטינית?

¹ מאמר זה הוא חלק מעבודת סמינר נרחבת יותר על ייצוג הערבי בסיפורי הקיבוץ. לקריאת העבודה במלואה ניתן ליצור קשר עם המחבר: idansevg@gmail.com

² Ernest Renan, What is a Nation?, 1882, Becoming National: a Reader, edited by Geff Eley and Ronald Grigor Suny, 1996, p. 45 (תרגום מאנגלית והדגשה שלי).

בטקסטים שנכתבו בקיבוץ ומתארים את החיים בקיבוץ לפני קום המדינה דמותו של הערבי כמעט תמיד נוכחת, אך תמיד בשוליים. בשוליים הגיאוגרפיים, שבהם הערבי הוא חלק ממצייאות החיים הפוליטית הקונקרטי, אך גם בשוליים המדומיינים של הקיבוץ בסיפור, כיישות המגדירה מן החוץ את היושבים בפנים. מהו אותו השוני? מהו אותו ההבדל? מה יש בו, בדמותו של הערבי כפי שהיא מופיעה ב"סיפורי העוגן", אשר מסמן אותו כ"אחר"?

הקריאה בסיפורים הביאה אותי להבחנה בין שתי מערכות ייצוג שונות, נפרדות ואף סותרות של דמות הערבי, שהן פרי האידיאולוגיה הייחודית של הקיבוץ, המשלבת בין האוניברסלי לציוני. הראשונה משתקפת בסיפורי ההתיישבות והמאבק הצבאי, סיפורים בעלי אמירה לאומית-ציונית מובהקת, והשנייה משתקפת בסיפורי שכנות ודו קיום, המביאים לידי ביטוי את החלקים האוניברסליים יותר שבאידיאולוגיה הקיבוצית ומכתיבים מערכת ייצוג שונה של ה"אחר" הערבי. במאמר קצר זה אתמקד בזו הראשונה.

מאז הוקמו הקיבוצים הראשונים מילאה התנועה הקיבוצית תפקיד חשוב ומרכזי בציונות המעשית אשר השקיעה את עיקר מאמציה בהתיישבות ובהקמה של צבא יהודי כאמצעים להבטחת ההקמה של המדינה היהודית. במובן זה אלו סיפורים בהם מנהלת הקהילה הקיבוצית הקטנה דיאלוג עם הקהילה הלאומית היהודית הרחבה יותר ושבו היא מנסה לסמן עצמה כמובילת דרך במאמצים הללו. כיוון שהערבי בסיפורים אלו לעולם אינו מופיע כ"גיבור", יתקשה הקורא להזדהות עם דמותו או אף להבין את מניעיה. אף לא אחד מסיפורי הקיבוץ מספק תיאור ישיר של השינוי הדרמטי בחייהם ובגורלם של ערביי הארץ בשנים שקדמו לקום המדינה. למרות שמדובר בתפנית היסטורית הרת גורל אשר שינתה על פיהם את חייהם של התושבים הפלסטינים שהיוו רוב באזור, סיפורם נדחק לשוליים ורק מהדהד בהיחבא בין שורות הסיפור.

סיפור ההתיישבות הקיבוצית נשען במקרים רבים על המיתוס הציוני שנבנה סביב רעיון "הארץ הריקה". על פי מיתוס זה ארץ ישראל הייתה ריקה מאדם ושוממה וכך חיכתה לעם היהודי, כפי שהוא חיכה לה, במשך 2000 שנה. בואם של המתישבים היהודים מסמל את רגע גאולת הארץ משיממונה. במילים אחרות, העלמותם של הערבים מן הנרטיב על ידי השימוש במיתוס "הארץ הריקה" מבטיחה את שכחת המאורע האלים, שהפך את הארץ ריקה מערבים הלכה למעשה.

כדוגמא ראשונה ניתן לקרוא בסיפור "גאולת האדמות"³, אשר נמצא בקובץ סיפורים המתעדים את ההיסטוריה של קיבוץ יחיעם: "היו אלה שלושת אלפים שלוש-מאות וארבעים ושניים דונמים של אדמת טרשים, ששממתה העויינת לא תשווער". נראה שהשימוש במילים הקשורות במיתוס זה, כגון "גאולת האדמות", "אדמת טרשים", "שממה", כל כך שגורות בסיפורים מעין אלה עד כדי שהשימוש בהן נעשה במעין רשלנות כזו אשר עומדת בסתירה גמורה להמשך הסיפור: "על האדמות הללו {...}. ישבו כאמור, בדואים משבט א-סויטאת והיו מגדלים טבק. על פי הסכם המכירה היה עליהם לעזוב את השטח, וכבר קיבלו את הפיצויים שהגיעו להם. אבל הם סירבו לרדת מן הקרקע וקיוו שבכעזות מצחם יצליחו לקבל כספי פיצויים בשנית."

אם כן מתברר שאדמת הטרשים לא היתה ריקה כפי שנאמר בתחילת הטקסט. ראשית, האדמה הייתה כבר מיושבת ושנית היא הייתה גם מעובדת ושימשה לגידול טבק. כמו כן מתברר שאין זו האדמה ש"עויינת בשממתה", אלא אלו התושבים

הקודמים של המקום, אשר עויינים לנוכחותם של המתיישבים החדשים. אך הכותב, המנסה תחילה לטשטש את נוכחותם של התושבים הבדואים החיים במקום בוחר לייחס את העוינות לטבע. עם זאת מן הרגע שבו מוזכרים בטקסט הבדואים השוכנים במקום נראה כי השימוש במיתוס "הארץ הריקה" איבד את האפקטיביות שלו והכותב עובר לאסטרטגיה אחרת של מחיקה.

מוקדם יותר בטקסט מציין הכותב כי אדמת המקום נקנתה "מידי ערבי נוצרי חנוה שמו"⁴. כך אנו מבינים שתושבי השבט הבדואי איבדו את האדמה עליה חיו מבלי שהיו חלק מהסכם מכירת האדמה. קל אם כן להבין את סירובם לעזוב את אדמתם. אך הכותב מפרש את האחזותם בקרקע כ"עזות מצח" וכניסיון להשגת פיצויים בשנית. כך מנתק באחת המחבר את הקשר של התושבים הבדואים אל האדמה ואל המקום. בעוד המתיישבים היהודים גואלים את האדמה, התושבים הערבים מחזיקים בה רק בעבור בצע כסף. בסיומו של הטקסט מסופר לנו איך נבנה הקיבוץ על אותה האדמה. תושבי המקום הבדואים אינם מוזכרים עוד וכך גם נעדר מן הטקסט תיאור האירוע שהביא לעזיבתם הסופית.

הסיפור "כיבוש הגבעה"⁵ מספר את סיפור ההתיישבות של קיבוץ שריד על גבעת כניפס בשנת 1924. גם סיפור זה משלב בתוכו שימוש במיתוס "הארץ הריקה" יחד עם אזכור של התושבים הערבים שחיו על אדמת הקיבוץ, אך הפעם בסדר הפוך. כבר בתחילת הסיפור מתברר שעם בואם של ראשוני חברי הקיבוץ לשטח ישבו בו "כחמישה עשר, שמונה-עשר אריסים עם משפחותיהם". בהמשך הסיפור ניתן ללמוד על חייהם של מספר משפחות ערביות, שחיו על גבעת כניפס, ועל קשייהם כעובדי אדמה עניים שמנוצלים על ידי בעל האדמה. בשלב מאוחר של הטקסט, לאחר שכבר סופר לנו על חייהם של ערביי המקום, נכתבת השורה "בכך התחלנו בכיבוש השממה". הנה, במקביל לכך שאנשי הקיבוץ "גואלים את הקרקע", תושבי המקום הערבים הופכים לנעלמים וייצוגם נמחק מהטקסט מכאן והלאה.

אך יש לכך סימנים מקדימים. לפני כן נכתב "ואכן שטחו של בית הקברות שהשאירו אריסים אלה אחריהם, גדול היה משטחו של הישוב עצמו בשעתו"⁶. אני מוצא את אזכור בית הקברות כסוג של הצדקה למחיקה העתידית ולשימוש שיעשה במיתוס "הארץ הריקה". הכותב מנסה להציג את חיי הערבים במקום כגוססים מאליהם ובכך להסיר את ידם של אנשי הקיבוץ מהדבר. בהמשך הסיפור נכתב "ועל כן נשאר רובו של השטח בור ורק חלק קטן ממנו היה מעובד על ידי האריסים או על ידי ערביי כפר מוג'דל השכן". גם כאן מתבצעת הכנה לשימוש במיתוס "הארץ הריקה" על ידי הצגת האדמה כמוזנחת ולא מעובדת. אך משפט זה מופיע כאשר כבר נכתב לפני כן כי "[...] החורפיש והחוביזה היו צומחים כאן בשפע בימות החורף, ומהם היו האריסים מתקינים לעצמם נזיד דל למזונותיהם". אם כן עבור התושבים הערבים שטחי הבור היו מקור חיים, אך כפי שציינתי קודם לכן הכותב מתעקש שהאדמה תוצג כלא משומשת "ומחכה לכיבוש".

בסיפור "כיבוש הגבעה" מנסה המחבר בדרך כלשהי לפתור את הסתירה שבין נוכחות תושבים קודמים במקום לבין הטענה שהמקום שומם על ידי הקבלה של אורח חייהם הדל של הערבים היושבים במקום לדלותה של האדמה ועובדת היותה מוזנחת. וכך, בסדר הפוך, תיאור פריונה של האדמה עם בואם של מתיישבי הקיבוץ מעיד על "זכותם הטבעית" של תושבי הקיבוץ על אותה אדמה. כך באופן דיאלקטי, כניגודו של ה"אחר", מתכונן נדבך משמעותי בזהות הקיבוצית - הקשר החזק

4 שם

5 חיים חרמוני, "כיבוש הגבעה", שריד – 25 שנה לקיומה תרפ"ו-תשי"א, 1951, עמ' 50-51.

6 שם

והטבעי של החלוץ העברי לאדמתו.

קִיבוץ יפתח⁷ הוקם על יד הריסותיו של כפר קטן, אשר היה ניצב בסמוך לקיבוץ. לתיאור ההיסטוריה של אותו הכפר מוקדש קטע מהספר "בית בהרים – מסיפורי קיבוץ יפתח": "נבי יושע הוא הכפר הקטן היושב בצד המזרחי של בקעת קדש והוא צופה אל עמק החולה ורמת הגולן. זהו כפר ממש קטן המרוכז כולו סביב הקבר הקדוש של נבי יושע. כדרך התפתחות רוב היישובים מהסוג הזה, הרי בראשית היה קבר, במשך הזמן התיישבו סביבו כמה משפחות שסיפקו את צרכי הציבור העולה לקבר לתפילה ולהילולה. משפחות אלה מתרבות ומרחיבות את תחום היישוב ובינתיים מתפתח מסחר ומתפתחת קהילה והמקום הופך להיות כפר. אחרי מלחמת השחרור נהרסו הבתים והאבנים, וקורות העץ והברזל עברו לשימוש היישובים המתפתחים מסביב. נשאר רק הקבר והמבנה המקיף אותו על שלוש כיפותיו."⁸

תיאור הכפר נבי יושע מזכיר את תיאור ההתיישבות הערבית בסיפור הקודם. גם במקרה זה תופס תיאור של קבר מקום מרכזי בתיאור הכפר. למעשה, הכותב טוען שהקבר הוא מהות קיומו של אותו הכפר שצמח סביבו ועל כן הוא מקדיש לקבר את הסיפור כולו וממעט מאוד בחשיבותם של האנשים שחיו "סביב הקבר". מייד לאחר תיאור הקמתו של הכפר מופיע תיאור הריסתו. ההתרכזות בקבר, ללא תיאור החיים במקום, כאילו מיתרת את הצורך בהסבר על סיבת העלמותם של תושבי הכפר ומסייעת לפסוח על תיאור ה"מעשה האלים".

הסיפור נמשך בניתוח ההיסטוריה של הקבר ובחיפוש אחר שורשיו היהודיים: "כידוע אימצו להם הערבים חלק מאבותינו וקדושינו אנו, והפכו אותם לקדושיהם. חוקרינו ניסו להתחקות אחרי אותו הנביא יושע, לגלות את מקורו ואולי אף את שורשיו היהודיים. הפשוט ביותר היה להניח שאותו יושע איננו אלא יהושע בן-נון שלנו. אמנם כתוב בפירוש על יהושע המנהיג הדגול כובש ארץ ישראל שקברו הוא ככתוב: "ויקברו אותו בגבול נחלתו בתמנת סרח אשר בהר אפריים מצפון להר געש" (יהושע כד), אך לגבי קברי צדיקים אפשר גם אפשר להתעלם מהכתוב. גירסה נוספת היא שהקבר הוא של הנביא הושע בן אלה, אותו נביא הפותח את סדרת הנביאים הנקראים "תרי-עשר". גם כאן קשה להוכיח משהו לכאן או לכאן. גירסתו של יצחק הולנדר ... היא שיושע הוא שיבוש ערבי של שם הצדיק הקבור שם ואשר שמו הוא רבי יוסה ממלחיה.... מכל מקום אין ביכולתנו כיום לקבוע בוודאות את זהותו של נבי יושע, והדרך למחקר בנושא עדיין פתוחה."⁹

אם כך, מאחורי הפנייה אל ההיסטוריה היהודית למציאת שורשי המקום אין כל כוונה דתית, אלא ניסיון לבניית מיתוס היוצר קשר ישיר בין ההיסטוריה היהודית העתיקה לבין פעולותיהם של המתישבים היהודים בהווה. כך מנסה הכותב לייצר איזושהו רצף היסטורי אשר אמור להצדיק את ההתיישבות היהודית במקום ולקשר בין חלוצי וכובשי הארץ בהווה לגיבוריו הדגולים בעבר. הפנייה אל ההיסטוריה הרחוקה משמשת הן להסתרת האלימות שאפשרה את ההתיישבות היהודית במקום בהווה והן לערעור חשיבותו הדתית של המקום לערבים.

7 קיבוץ יפתח מתנועת הקיבוץ המאוחד הוקם ב-1948 ושוכן בגליל העליון, על גבול לבנון

8 חנן סבר, "נבי יושע", בית בהרים – מסיפורי קיבוץ יפתח, יולי 2000, עמ' 130

9 שם, ע"מ 131

כאמור, רבים מ"סיפורי העוגן" מוקדשים לתיאור המעורבות הצבאית של קיבוץ זה או אחר במלחמת העצמאות או במהלך המאורעות בעשורים שקדמו להקמת מדינת ישראל. במהלך מאורעות תרפ"ט ומאורעות תרצ"ו-תרצ"ט הפעילות הצבאית היהודית הייתה בראשיתה. הסיפורים בתקופה זו מתמקדים במעורבותו של הקיבוץ בהקמת הצבא היהודי בארץ ישראל.

הסיפור "במאורעות תרפ"ט"¹⁰, אשר מתאר פרק נוסף בתולדותיו של קיבוץ שריד, נפתח כך: "שומר השדות שלנו פצע באחד הלילות ערבי מהכפר השכן, **גנב ושוודד מועד**"¹¹. הצגתו של הפצוע כגנב או שודד פוטנציאלי משמשת כמובן הצדקה לפגיעה באדם שייתכן שהיה חף מפשע. כאשר מן המשטרה הבריטית נשלחים שני שוטרים ערבים שיגנו על הקיבוץ מפני נקמה הם מתוארים כך "ידענו: אם יפרוץ הלילה משהו, הרי יש לנו בחצרנו שני **פורעים** מן המוכן. **שליחי החוק - אחד בדואי ממש ושני סתם פרצוף של רוצח** -"¹²... והנה שוב הערבים מופיעים בטקסט כגנבים וכרוצחים אף על פי שלא ביצעו כל פשע.

על פי ההיגיון הקולוניאלי הבריטי, אשר שאף להתעלם מן המתרחשות בין היהודים לערבים, שליחתם של שני שוטרים ערבים למשימת ההגנה על הקיבוץ שנועדה למנוע מעשי נקמה הייתה צעד כנה שנועד להבטיח סדר חברתי ושלוש בין הצדדים. אך הכותב מלגלג על אפשרות זו. חוק וסדר מזוהים בטקסט עם יהודים בלבד, כלומר עם אנשי הקיבוץ. הערבים, כניגודם, נדחקים לשוליים הפליליים של החברה כמי שמטבעם מועדים תמיד לרצח ולשוד. מנקודת מבטו של הכותב, כל ערבי באשר הוא מהווה סכנה לכל חברה הגונה (כלומר לא ערבית) ועל כן השילוב שוטר-ערבי הופך לסוג של אוקסימורון אבסורדי ומגוכח. בסופו של דבר, וכפי שמתברר בהמשך הטקסט, במהלך מאורעות תרפ"ט לא התרחשו אירועים אלימים שהיוו איום ישיר על קיבוץ שריד. אף על פי כן נראה שהצגתם של הערבים הגרים בשכנות לקיבוץ כפורעי חוק הנשלחים על ידי המשטרה הבריטית להגן על הקיבוץ, מסייעת בהצדקת הקמתו של כוח צבאי חמוש בקיבוץ: "מאורעות תרפ"ט עברו מבלי שיפגעו בנו במישרים [...]. אולם מאורעות אלה נתנו את הדחיפה ליישוב העברי, ולנו בתוכם, לא לסמוך על חסדי הממשלה (הבריטית) ולהגביר את כוח הגנתנו העצמית".

הספר "מורדים בישימון"¹³ מתאר את סיפור ההתיישבות וחלקם במלחמה של תושבי בית אשל¹⁴. החברים במקום חיו כקבוצה שיתופית-לוחמת, אך עזבו את המקום לאחר המלחמה והתפזרו לקיבוצים ולמושבים אחרים. הקמת בית אשל באה מתוך כוונות צבאיות גרידא ונועדה להבטיח את השליטה היהודית בנגב. בסיפורים המתארים את ההתנגשות האלימה בין יהודים לערבים, הערבי אינו מופיע עוד כשכן אלא כאויב בלבד, ולכן לא מתקיימת איתו כל אינטראקציה מעבר למפגש הצבאי האלים. בסיפורים אלו ישנו ניסיון להציג את כלל האוכלוסייה הערבית כלוקה בפגימות מוסרית המאיימת על החברה היהודית בכלל ועל הקיבוץ בפרט. באופן עקבי הייצוג של הערבים בטקסטים השונים הוא של המון פרוע, צמא דם, המפעיל אלימות ברוטאלית וחסרת מעצורים.

10 מנחם צנטנר, "במאורעות תרפ"ט", שריד – 25 שנה לקיומה תרפ"ו-תשי"א, 1951, עמודים 254-255.

11 שם, עמוד 254.

12 שם, עמוד 255.

13 דן בר-און, מורדים בישימון, סיפורה של בית-אשל 1943-1948, הוצאת מושב היוגב.

14 בית אשל היה נקודת התיישבות שיתופית בנגב אשר הוקמה ב-1943 במקביל להתיישבות בשני קיבוצי השומר הצעיר - רביבים וגבולות, אשר כולם הוקמו בניסיון לקבוע את קו הגבול הדרומי של המדינה העתידית.

בספר "מורדים בישימון" ישנן דוגמאות רבות לכך. "פעולת הבריטים הייתה מתואמת כנראה עם **כנופיות הערבים**, שבאו מייד **ושחטו את הבחורים, שהיו חסרי מגן**"¹⁵ [...], "שלושה בחורים, ממגויסי הפלמ"ח, הובאו אלינו בידי המשטרה הבריטית, כשהם **עירומים ומרוטשים מהתעללות** בהם אחרי מותם; השיירה הבאה שהגיעה אלינו הותקפה קשות בעוברה דרך העיר ולא הייתה יכולה לחזור מייד, **שכן האנשים צפויים לשחיטה**, פשוטה כמשמעה"¹⁶. גם כאן, האלימות מוצגת כחסרת מובן וכחסרת בסיס רציונלי כלשהו, ועל כן נתפסת כפראית או חייתית. למעשה, גם במקרה זה אין תיאור של מלחמה בין שתי תנועות לאומיות. הדגש בטקסטים השונים על האלימות הערבית, שמוצגת כחסרת רקע ומובן, שולל ממנה את התוכן הלאומי.

תיאור המאבק של הקבוצה השיתופית, כקהילה שנשארת במקום מושבה בעיצומה של מלחמה ומתמודדת עם האלימות הנוראה שחוזרת ומופנית כלפיה, מייצרת תמונה חד צדדית של אלימות הבאה מן הצד הערבי ופוגעת במתיישבים היהודים חסרי הישע. לעומת התיאור הפרטני של כל לוחם ולוחם ב"נקודה", אותם אנו זוכים להכיר בשם הפרטי, בולט הייצוג החוזר של הערבים כהמון חסר פנים שמאפיינת אותו בעיקר האלימות. "אפילו אם יש לנו נשק הרי **הכמות העצומה של הערבים** שסביבנו תכריע אותנו [...]. **נקהלו שם ערבים רבים כל כך**, חמושים ברובים ובנשק אוטומטי, עד שאין בידי הכוח העומד לרשות הבריטים להתערב בקרב ולפזר את **אספסוף הלוחמים**".¹⁷

אחד מהאירועים האלימים המתוארים בספר הסתיים בניצחון אנשי בית אשל ואלו מסקנות המחבר מהאירוע: "משמעותו של כישלון הערבים טמן בחובו רמז למה אנו יכולים לצפות **מכמותם המכריעה לעומת חולשת רוחם, בהשוואה ליכולת עמידתנו ותשייתנו**".¹⁸ כפי שראינו גם בסיפורים אחרים גם כאן נבנית משוואה שבה תכונותיו של הערבי עומדות בניגוד גמור לתכונותיו של הלוחם היהודי. במקרה שלפנינו הערבים הם רבים וחלשי רוח, ולעומתם היהודים מעטים אך אמיצים ובעלי תושייה. באמצעות הנגדה זו מתכוננת זהות שמשמשת מופת ללאומיות היהודית.

תחושת חוסר הודאות, הפחד והמצוקה של אנשי הקיבוץ מול האלימות של ההמון הערבי המקיף אותם עומדים במרכז תיאור המלחמה ברבים מ"סיפורי העוגן". הדגש הנרחב על האלימות מן הצד הערבי מסייעת במחיקה של האלימות מן הצד היהודי. אף על פי שהיזומה הצבאית היהודית היא זו שבסופו של דבר הכריעה את המלחמה ואת המציאות לאחריה, היא כמעט שאיננה נזכרת בסיפורים השונים.

בספר "חצרים במלחמת השחרור"¹⁹, שבו מתואר חלקם של תושבי קיבוץ חצרים²⁰ במלחמה, ישנו בכל זאת תיאור של פעולה צבאית יזומה שנועדה להביא לכיבוש העיר באר-שבע. מדובר בפעולה צבאית התקפית של כוח צבאי יהודי כנגד אלפי תושבים ערבים שגרו בעיר וכנגד כוח מצרי ששכן בעיר בזמן המלחמה. למעשה, ההתקפה שהטקסט מתאר הביאה לבריחה המונית של כל תושבי באר-שבע מן העיר במהלך הלילה שבין ה-19 וה-20 באוקטובר 1948.

15 דן בר-און, שם, עמוד 122.

16 שם.

17 דן בר-און, שם, עמוד 127.

18 שם, עמוד 128.

¹⁹ רות קרן, חצרים במלחמת השחרור 1947-1948, 1987.

²⁰ קיבוץ חצרים מתנועת הקיבוץ המאוחד הוקם ב-1948 ושוכן בסמוך לעיר באר-שבע.

"יחזקאל הוביל את הרתק של המרגמות לאחר שהשתתף בסיור המקדים, לילה לפני כן. בסיור זה הם עמדו על הגבעה המשקיפה על באר שבע וקבעו, לאור הפצצת חייל האוויר, כיוונים וגבולות. לאן צריך לטווח. בערב, לקראת הכיבוש הם עלו לגבעה והתמקמו עליה. היו להם עשר מרגמות של שלושה אינץ'... כשניסו לכוון את המרגמות - חשכו עיניהם. **היה ערפל כבד ואי אפשר היה לראות שום דבר.** זה היה בערך בשעה 11:00 בלילה. אז קרתה תקלה נוספת: **מכשירי הקשר לא פעלו**... אחרי חצות הקפצו את יחזקאל לחצרים, הוא העיר את רינה, האלחוטאית ובעזרתה יצרו קשר עם הכוח הפורץ. **הם לא ידעו לאן לירות.** למפקדה המצרית בתחנת הרכבת? כשהאיר השחר התקדמו אל קצה הגבעה. סיפר יחזקאל: "**הואדי היה שחור מן הערבים הנמלטים מתוך העיר.** אינני יודע איך הייתי מגיב על זה היום, אך אז זו הייתה חוויה כה משמחת שקשה לתאר אותה..."²¹.

הטקסט מתאר סיטואציה מעורפלת באופן מעורפל. ערפל מכסה הכל, הקשר לא פועל, הלוחמים לא יודעים לאן לירות ומתקשים לכוון למטרה כלשהי. לולא היינו יודעים את סופו של המבצע, אפשר היה לטעות ולחשוב שכלל לא בוצע ירי בסופו של דבר. למעשה, ישנו מעבר ישיר מתיאור ההכנות להתקפה לתוצאותיה, אך אין כלל וכלל תיאור של "המעשה האלים" עצמו. "הערפל הכבד" מכסה על רגע הכיבוש עצמו ועל "המאורע האלים" שהביא לבריחה ההמונית והבהולה מן העיר שבאה כתוצאה מהפגזתה של העיר על ידי כוחות צה"ל.

המערכה מסתיימת במבט מרוחק של היורים על הוואדי שמתמלא בהמון אדם בורח מפחד ההפגזות: "הוואדי היה שחור מן הערבים הנמלטים מתוך העיר". הערבים מתוארים ככתם שחור ההולך ונעלם אל תוך האופק. קולם אינו נשמע ופניהם אינם נראים. זהו תיאור אטום של רגע דרמטי בו עיר שלמה מתרוקנת לחלוטין מיושביה. בהופכם לכתם בנוף, אנושיותם של הבורחים מוסרת והטרגדיה שלהם אינה נראית. בצורה זו אותו זיכרון עמום ומעורפל מן המלחמה מצטמצם לכדי נקודה שחורה ההולכת ונעלמת אל תוך האופק.

המעקב אחר סיפורי ההתיישבות והלוחמה שנכתבו בקיבוצים השונים חושף תהליך של מחיקה ונישול אותם עוברים הערבים בכל סיפור וסיפור. אם תחילה הוצגו הערבים כילידים שהזניחו את ארצם השוממה, לאחר מכן כשוודים ורוצחים החיים בשולי החברה המקומית ומאיימים עליה, החל מתקופת המלחמה שפורצת ב-1947 מתחיל שלב נוסף ואחרון בדחיקה אל השוליים. המחיקה, שקיבלה עד עתה בעיקר ביטוי טקסטואלי, מקבלת מעתה גם ביטוי מעשי ואלים. דמיון הארץ הריקה של המתיישבים היהודים הראשונים, הפך מ-1947 למציאות, עם בריחתה וגירושה של האוכלוסייה הערבית מן הכפרים והריסתם לאחר מכן. דחיקתם של הערבים לשוליים של הסיפור מאפשרת מחד את מחיקתו מן הנראטיב של אותו רגע אלים ומכריע, ותורמת להבניית הזיכרון של הקהילה הקיבוצית כקהילה הקמה יש מאין, כאילו לפני לא התקיים דבר מלבד שממה.

ערכה: שירז חזן-גרינבאום